

OSMANLI TELGRAFINDA DİL KONUSU

Dr. Nesimi YAZICI

İslâm Kurumları Tarihi

GİRİŞ

Elektrikten haberleşme sahasında faydalanılması çalışmalarının sonucu olarak Samuel F. B. Morse tarafından icat edilen telgraf, "elektirikli telgraf" a Osmanlı Devletinin baştan itibaren yakın ilgi gösterdiğini biliyoruz¹. Fakat ilk telgraf tesislerinin kurulması ancak Kırım savaşı sırasında gerçekleştirilebilmiştir. Bugün için bu gecikmenin sebeplerini kesin olarak bilemiyoruz. Kırım savaşı sırasında ve savaşın Rumeli sahasından Kırım'a geçtiği sıralarda Osmanlı orduları ile birlikte İngiliz ve Fransızlar da Ruslara karşı savaşa başlamışlardı. Bu sırada müttefikler, ordularının başkentleri ile telgraf irtibatının sağlanmasına karar verdiler. İngilizler önce Kırım'ı Varna'ya bağladılar. Fransızlar da Varna-Şumnu-Rusçuk-Yerköy-Bükreş hattının yapımını üstlendiler. İngiliz ve Fransızların bu teşebbüsleri Osmanlı idarecilerinde zaten varolan telgraf tesisleri kurma düşüncesinin hemen gerçekleşme merhalesine getirilmesine neden oldu. Şüphesiz devletin telgraf hatları çekmekte birçok gayeleri vardı. Fakat Kırım savaşı ve İngilizlerle Fransızların kendileri için hat kurma kararları yöneticilerin acele karar vermesinde ve ilk hatların yönlerinin tesbitinde etkili oldu. Böylece İstanbul-Edirne-Şumnu arasında kurulan ve Fransız hatları vasıtasıyla Avrupa ile de teması sağlayan ilk Osmanlı telgraf tesisleri 15 Eylül 1855'de resmen çalışmaya başladı. Bu ilk dönemde Osmanlı telgrafında haberleşme dili Fransızca idi². Biz bu makalemizde telgraf dilinin Fransızca olmasının

1 Türkiye'de ilk telgraf tecrübesi 1847'de yapılmıştır. Bkz. Nesimi Yazıcı, *Türkiye'de İlk Telgraftı Abdülmecid Çekti*, Yıllarboyu Tarih, S. 7 (İstanbul Temmuz 1981), s. 23-26.

2 Mors makinasının yalnız nokta ve çizgi işaretlerini gönderdiğini ve aldığını biliyoruz. Böyle olunca alfabenin her harfi için bir rumuz tesbitinin gereği açıktır. Örnek: "A" için "...", "B" için "..." gibi. Bu rumuzlar Fransız alfabesine göre belirlenirse Mors makinaları telgraf-ları Fransızca, Japon alfabesine göre belirlenirse Japonca çekecektir. Telgrafta dilin Türkçe olması demek, o zamanki Osmanlı Alfabetinde bulunan her harf için nokta ve çizgilerden oluşan değişik rumuzların belirlenmesi demektir. Tabiatıyla haberleşme elemanlarını bu sistemle telgraf gönderip-alabilecek şekilde yetiştirmek birinci çalışmanın vazgeçilmez tamamlayıcısıdır.

nedenleri, bunun Türkçeye çevrilmesi, bu konuda çalışanlar ve ilk Türkçe telgrafın kesin tarihinin belirlenmesi hususları üzerinde duracağız. Her ne kadar doktora tezimizde bu konuya bir dipnotda temas etme imkânı buldu isek de³, özellikle ilk Türkçe telgrafın çekiliş tarihi ile ilgili yanlışlığın hâlâ devam etmekte olduğu görülmektedir. Bu sebeple konunun bir makale çerçevesi içinde ele alınmasının faydalı olacağını düşündük.

TELGRAF DİLİ FRANSIZCA

Telgraf dilinin Fransızcadan Türkçeye çevrilmesine geçmeden önce Osmanlı Devletinin kurmuş olduğu telgraf tesislerinde geçerli dilin neden Fransızca olduğunu bilmek lazımdır. Bunun izahı konuyu biraz uzatacaksa da gereklidir. Osmanlı Devleti, asırlar içinde şekillenmiş geleneksel devlet haberleşme örgütü "*ulak-menzilhane*" ikilisini yeni bir görüşle ele alıp, halka da hizmet verecek Posta Nezareti'ni kurduğunda (1840) ülke dışından yetişkin eleman getirtmek ihtiyacını hissetmemiştir. Yalnızca Avrupa'da uygulanan postacılık usullerinin öğrenilmesi ve tatbiki mümkün olan esasların posta kanununda birleştirilmesiyle yetinilmiştir. Uzunca bir zamandır artık yalnız tatar ismiyle adlandırılan ulaklar ve menzilhaneler yeni sistemin değişmez elemanları idiler. Fakat telgraf tesisleri söz konusu olduğunda konuyu aynı yaklaşımla ele almak mümkün değildir. Çünkü telgraf Amerika'da icat edilmiş, Avrupa'da yayılmıştır. Osmanlı ülkesinde Mors makinaları yapılmadığı gibi, kablo ve fincan imali de yoktur. Böyle olunca kurulacak tesislere ülke içinden yapılacak katkı, hatların üzerlerine bağlanacakları direklerin dağlardan kesilmesi ile icabında boş bir odayı telgrafhane olarak tahsis etmekten ibaret kalmıştır. Bu durum malzemenin Avrupa'dan getirtilmesini gerekli kılmıştır. Zaten hem İngiltere ve hem de Fransa Osmanlı Devletinin telgraf hatları kurmasını istiyorlar, ayrıca da bu iki devlet tesislerin kendileri vasıtasıyla yapılmasını ön görüyorlardı⁴. Osmanlı Devleti tercihini Fransa yönünde yaptı. Fransa Ormanlar Muhafız-ı Umumisi olup o sırada görevle İstanbul'da bulunan *De La Rue Arolfe* ve Osmanlı tebaasından sabık Sefaret Başkatibi *Blacque Edvar*'la İstanbul-Edirne-Şumnu ve Edirne-Filibe-Sofya-Niş-Belgrad arasında telgraf hatları çekilmek üzere antlaşma yapıldı⁵. Bunun sonucu olarak ilk hatların ve

3 N. Yazıcı, *Osmanlı Devletinde Posta Teşkilâtı*, "Tanzimat Devri", s. 709, d. not: 85, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Ktp., Nr. 20940/2 (Daktilo Metin).

4 Başbakanlık Arşivi, İrade, Hariciye, 5446.

5 İrade, Meclis-i Mahsus, 74. Mütteahhitler İstanbul-Edirne-Şumnu hattını bitirdiklerinde kontrat feshedildi. Diğer kısmı devlet doğrudan kendisi yaptırdı.

telgrafhanelerin bütün malzemesi Fransa'dan getirildi. Şüphesiz idarecilerdeki telgraf tesisleri kurma fikrinin savaş sırasında uygulamaya geçirilmesi, hatların yönünün tesbitinde etkili oldu. İlk Avrupa bağlantısı bu yolla yapılabileceğinden İstanbul'dan çıkan hat Şumnu'ya öncelikle götürüldü. Ayrıca da hat çekiminde mümkün olduğu ölçüde acele edilmesine karar verildi. Böyle olunca ilk hatların malzemesi gibi görevlileri de Fransa'dan getirildi⁶. Bunun tabii bir sonucu olarak da Osmanlı telgrafında başlangıçta dil Fransızca oldu. Telgraflar Fransızca olarak gönderilip-alındı.

TELGRAF DİLİNİN TÜRKÇEYE ÇEVİRİLMESİ

Osmanlı Devleti ilk hatlarını bir Fransızın yardımıyla, tamamen Fransız malzemeleri kullanarak kurmuş ve tesislerin çalıştırılmasını da Fransa'dan getirilen kişilere vermiştir. Fakat eldeki belgelerin değerlendirilmesinden anlaşıldığına göre, bu durum içinde bulunulan sıkışık ortamda uygulamaya konulmuş geçici bir hal çaresi idi. Nitekim derhal yerli halktan telgrafçı yetiştirilmesine başlandığını görüyoruz. Bu çalışmaların başlangıç tarihi ilk hatların açılış tarihi olan 15 Eylül 1855'ten daha öncedir. Daha Şubat 1855'de Tercüme Odasında çalışmakta olan *Mustafa ve Voliç* efendiler Varna'dan Bükreş'e kadar hat inşası için Fransızlar tarafından görevlendirilmiş olan *Le Comte Enklès*'in yanına verildiler. Bunlar hem Enklès'e refaket edecekler hem de telgrafın inşaa ve işlemlerini öğreneceklerdi⁷. Aynı gaye ile Nisan 1855'de *Arif ve Ogüst* efendiler telgraf müteahhidi ile birlikte Edirne ve Şumnu'ya gönderildiler⁸. Ayrıca da Osmanlı Devleti ilk hatların kurulması ve işletilmesi için 6 Z. hicce 1270/30 Ağustos 1854 tarihli irade üzerine yapmış olduğu antlaşmaya bu konuda bir hüküm koydurdu. Buna göre, Fransa'dan tesislerin çalıştırılması için getirilecek 16 memur kendi refakatlerine verilecek Osmanlı memurlarına telgrafi öğreteceklerdi. Bunların kontratları bir sene idi ve daha sonra ancak Osmanlı Devleti lüzum görürse, bu süreyi uzatabilecekti. "*Ve bir an evvel şakirdân yetiştirmek ve hakkıyla öğretmek için me'murîn-i merkûmûn her cihetle bezl-i sa'y edeceklerdir*"⁹. Nitekim daha sonra Eylül 1855'de Fransa'dan gelen 12 memurun yanında "*telgrafın imal ve idaresini öğrenmek üzere...*" Beylikçiliğın teklifiyle Arif ve

6 İrade, Meclis-i Mahsus, 74. Telgraf makine ve aletlerinin yurdumuzda imali hk. bkz. Nesimi Yazıcı, *Osmanlı Telgraf Fabrikası*, Türk Dünyası Araştırmaları, s. 22 (İstanbul Şubat 1983), s. 69-81.

7 İrade, Hariciye, 5765, 6556.

8 İrade, Hariciye, 5884.

9 İrade, Meclis-i Mahsus, 74.

Le Comte Enkès'in refakatinde bulunmuş olup Haziran 1855'te İstanbul'a dönmüş olan Mustafa ve Voliç efeniler görevlendirildiler.¹⁰ Bunlar ve diğerleri Fransız telgrafçılar yanında yeterli beceriyi kazandıktan sonra lüzum görülen merkezlere tayin edilmişlerdir¹¹. Hatta *Feyzi Bey* üstün başarı göstererek "*ilk Türk muhabere memuru*" ünvanını almıştır¹². Sonuç olarak Osmanlı idarecilerinin içinde bulunulan ortamda ilk hatların çabıştırılmasını Fransızlara verdiklerini, fakat hemen yerli görevlilerin yetiştirilmesine girişildiğini tesbit ediyoruz. Tabiatıyla bu sırada yerli halktan yetiştirilen telgrafçılar Fransızca bilenler ve genellikle de *Bâb-ı Âli Tercüme Odası* görevlileri arasından seçilmekte idiler.

Bir ülkede telgraf haberleşme dilinin o ülke halkının dili haricinde bir dil olması ve haberleşmenin yabancı memurlar vasıtasıyla yapılmasının mahzurları açıktır. Kısaca bu durumda, devletin sırları yabancılar tarafından öğrenilebilecektir. Halk Fransızca bilmediğinden telgraf çekmede zorlukla karşılaşacak, telgraf trafiği azalacaktır¹³. Ayrıca da, yabancı görevlilere yerlilerden daha fazla maaş ödenecektir¹⁴.

10 İrade, Dahiliye, 21373.

11 İrade, Hariciye, 6739, 6885.

12 M. Ali, *Posta ve Telgraf Nazırı Feyzi Bey*, PTM., S. 167 (İstanbul 1331), s. 1950; 0. Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, 1940, c. II, s. 519. Feyzi Bey (21 Haziran 1868-21 Eylül 1871 tarihleri arasında) Telgraf Müdürlüğü (3-4 Ağustos 1872-31 Ekim-1 Kasım 1873 tarihleri arasında) Posta ve Telgraf Nazırlığı yapmıştır. Kendisinin Türkçe haberleşme usullerini ilk defa öğrenenlerden biri olması daha sonraki bir belgede şöyle gösterilmektedir: "*Ben-deleri telgrafın bidayetinde Türkçe muhaberat icrasını en evvel tahsil ederek sairlerine öğretmiş...*". Feyzi Bey'e İstanbul Telgrafhanesi Türkçe Başhaberleşme Memuru iken geçen hizmetlerinc karşılık 5. rütbeden bir nışan verilmiştir. İrade tarihi 4 Ramazan 1277/16 Mart 1861. İrade, Hariciye, 10160.

13 İstanbul Telgraf Merkezi Müdürü De Lussion'un Ekim 1855'de ilk bir buçuk aylık, İstanbul-Edirne-Şumnu merkezleri arasında karşılıklı çekilen telgraf sayısı ve elde edilen hasılatı gösteren, Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya verdiği rapor bu konuda bize fikir vermektedir. İstanbul Telgraf Merkezi'nden 45 günde 173 telgraf gönderilmiş, 204 telgraf alınmıştır. Yani toplam telgraf trafiği 377'dir. Elde edilen hasılat 8876 kuruştur. Bu sayının azlığının çeşitli sebepleri olabilirse de bizce en önemli sebep telgraf dilinin Fransızca olmasıdır. Bkz. De Lussion, *Osmanlı Telgraf Tarihi*, Telgraf Mecmuası, S. 5 (İstanbul Mayıs 1877), s. 114; Ayr. bkz. M. Ali, *Posta Mebahisi*, PTM., S. 165 (İstanbul 1330), s. 1938.

14 Osmanlı Devletinin telgraf müteahhitleri ile yapmış olduğu antlaşmada getirilecek 16 görevliye harcırahlar hariç bir senede 78545 Frank (431997,5 kuruş) ödemesi kararlaştırılmıştır. Ortalama bir hesapla kişi başına aylık 2250 kuruş düşer (İrade, Meclis-i Mahsus, 74). Bu konuyu bir örnekle daha iyi açıklamak mümkündür. De Lussion ve Tiyeri isimli iki Fransız görevlinin ayrılması üzerine şu işlem yapılmıştır: Bu iki memurun ayrılmasıyla idarenin elinde aldıkları maaşların aylık tutarı olan 5833 kuruş kalmıştır. Telgraf Meclisi bu parayı ihtiyaçları yönünde şu şekilde değerlendirmiştir. 3 yeni memur almış ve bunlara 800'er kuruştan maaş vermiştir. Ayrıca da iki yeni memura da 400'er kuruş aylık vermeyi kararlaştırmış, bunlar haricinde o sırada görevde bulunan bir memura 500 kuruş, bir diğerine 333,5 kuruş, bir diğerine 250 kuruş, ayrıca 4 memura da 200'er kuruş, zam yapmıştır. Bunlar haricinde bir memura 150 kuruş zam yapmış, artan 600 kuruş da her ay hazineye kalmıştır. Yani giden iki yabancı memura karşılık 5 memur almış, 8 görevlinin maaşına da zam yapmıştır. Yabancılarla ödenen maaşın çokluğu ve hazinenin kaybı bu işlemden açıkça görülmektedir. İrade tarihi 18 Z. hicce 1272/20 Ağustos 1856. İrade, Hariciye, 6885.

Ülkemizde ilk telgraf haberleşmesinin başlamasıyla birlikte telgraf işaretlerinin Türkçe olarak karşılıklarının bulunması ve kullanılması yönünde genel ve zorunlu bir istek belirmiştir. Fakat bu sırada çeşitli bahanelerle telgraf işaretlerinin Türkçe karşılıklarının olamayacağı ve telgraf dilinin o zaman olduğu gibi Fransızca olarak kalması gerektiği, özellikle yabancı memurlar tarafından ileri sürülmekte idi. Bu konuda; telgraf işaretlerinin soldan sağa çıktığı, Türkçe kelimeleri ayrı ayrı yazılmış harflerle anlamının güç olacağı, makinaların Türkçe telgraf gönderip-almaya müsait olmadığı gibi asılsız fikir ve görüşler ileri sürülmekte idi¹⁵. Nitakim yabancı memurların bu kabil engellemelerinden ilk Türkçe telgrafta da bahsedildiği görülmektedir.

Telgraf dilinin Fransızcadan Türkçeye çevrilmesi düşüncesinin ilk defa *Mustafa Efendinin* zihninde şekillendiğini görüyoruz. Kendisine bu konuda *Voliç Efendinin* yardımı söz konusudur. Mustafa Efendi, *Voliç Efendi* ile birlikte Tercüme Odasındaki görevinden alınarak *Varna-Bükreş* hattını kurmakla görevlendirilen Fransız *Le Comte Enklès*'in refakatine verilip, Şubat 1855'ten Haziran başına kadar süren beraberliklerinde telgrafla ilgili temel bilgileri öğrenmişti. Aynı zamanda bu ikisi telgraf işaretlerinin Türkçe karşılıklarının olabileceğini, yani belli işaretlerle gösterilen Lâtin harfleri yerine Türk harflerinin konulabileceğini tesbit ettiler. İstanbul'a dönüşlerinde bu konuda birlikte hazırladıkları bir lâyihayı, bu sırada ülke içerisinde telgrafın kurulup yayılması çalışmalarını yönetmekle görevli komisyonun başkanı *Divan-ı Hümayûn Beylikçisi Afif Bey*'e verdiler. Bu raporda; eldeki makinalarla Türkçe haberleşmenin mümkün olduğu açıkça izah ve ispat edilmekte idi. Mustafa Efendi, *Voliç Efendi* ile birlikte İstanbul'da buldukları sırada kendilerinin düzenlemiş oldukları usulle telgraf haberleşmesinin sağlanması yönündeki çalışmalarına devam ederek *Telgrafhane*'de bulunan *Feyzi, Zemçi*,¹⁶ *Âsaf* ve *Abdülhalim* beylere Türkçe haberleşme usulünü öğretmiştir¹⁷.

Telgraf dilinin Türkçeye çevrilmesi veya diğer bir deyişle karşılığı o zaman kullanılan Türk harfleri ile gösterilen bir telgraf alfabesi yapma çalışmalarında bundan sonra Mustafa Efendiyi yalnız görmekteyiz. Mustafa Efendi, Edirne hattı bitip burada telgrafhane açıldığında Edir-

15 M. Ali, *Telgrafçılık*, Dersaadet, 1311, s. 10; Aynı yazar, *Posta Mebahisi*, PTM., S. 165, s. 1935; *Telgraf Mecmuası, Tarihçe*, S. 12 (İstanbul 1876), s. 261; A. Baha Gököğlu, *Telgrafçılıkta Ana Dilimiz ve Mustafa Efendi*, İstanbul, 1933, s. 13-14, 20, 27.

16 *Telgraf Mecmuası, Tarihçe*, S. 12, s. 261; M. Ali, A.g.mak., s. 1935; Ö. Nuri Ergin, A.g.e., 520; A. B. Gököğlu, A.g.e., 28. Burada bahsi geçen layiha elde edilememiştir.

17 A. B. Gököğlu, A.g.e., 13.

ne Merkezi'ne Müdür tayin edildi.¹⁸ Burada da telgraf haberleşmesinin Türkçe olarak yapılması çalışmalarına aralıksız devam etti¹⁹. Çalışmalarını her geçen gün olgunlaştırdı ve sona yaklaştırdı²⁰. Nihayet Mustafa Efendi Edirne Telgraf Müdürü olarak buradan İstanbul'a 28 Şaban 1272 Cumartesi günü saat 3,30'da ilk Türkçe telgrafi çekti²¹. Mustafa Efendi tarafından İstanbul Merkezi'nde Telgraf Müdürü Mehmed Efendiye çekilen bu bir numaralı telgraf 128 kelimededen ibarettir²² ve metni şu şekildedir²³.

Numara: 1. Kelime: 128. Tarih: 28 Şaban 1272. Gün ve saat: Cumartesi, 3.30.

"Pencüşenbih günü saat 4'ten Cuma günü saat 7'ye kadar bizim (yani Edirne) makinaları asla işlemediğinden Pencüşenbih günü İstanbul'dan gönderilecek olan beş kıt'a Türkçe telgrafnameleri yevm-i mezkûrda almak mümkün olamayub bu telgrafnameleri ertesi Cuma günü almak üzere sabahtan akşama kadar Telgrafhane'de beklemiş isem de kullarına İstanbul'dan hiç bir işaret zuhur etmeyüb saat 7'de makinalar işlemeye başladıkta zikrolunan telgrafnameler Fransızca yazılarak mahallerine gönderildi. Lâkin bunların zeyline yazılmak üzere Mösyö De Lusson tarafından Cuma günü Mösyö Noblet'ye bir kağıt zuhur etti ki, Pencüşenbih günü bu telgrafnameler Türkçe yazılacak idiyse de Devlet-i Aliyye memurlarının adem-i maharetlerinden dolayı yazılmayub taahhur eylediğinden yine Fransızca yazıldı deyû keyfiyetin ilân olunması iş'âr kılınmıştır. Halbuki makinaların işlemediği burada bulunanların meşhudu olup bi-gayr-ı hakkın Mösyö De Lusson'un bu vec-hile ilân-ı keyfiyet ettirmesi layık olmadığından Mösyö Noblet tarafından keyfiyet ilân olunmadı efendim.

Fi 28 Şaban 1272

Mühür: Mustafa kulları"

18 İrade, Dahiliye, 21373.

19 A. B. Gökoğlu, A.g.e., 13, 28; O. Nuri Ergin, A.g.e., 520; *Posta, Telgraf ve Telefon Ummi İdaresinin İslahına Dair Lâyihâ*, Caroyan Matbaası 1930, s. 18.

20 *Ceride-i Havadis*, nr. 786, 19 Şaban 1272. İlk Türkçe telgrafın metninde de son günlerin çalışmaları görülür.

21 Tarih ve saat üzerinde biraz sonra ayrıca durulacaktır.

22 Bu telgraftaki kelime sayısını bugünkü esaslarla değerlendirmemenin gerektiği açıktır. Bu konuda bkz: "*Telgraf Muhaberâtı Tarifnâmesi*" adı altında yayınlanan 12 maddelik talimatname. Metin, *Ceride-i Havadis*, nr. 767, 26 R. evvel 1272.

23 Bu telgrafın metni: *Telgraf Mecmuası, Tarihçe*, S. 12, s. 262-263; A. B. Gökoğlu, A.g.e., 29.

Edirne Merkezi'nden İstanbul'a çekilen ilk Türkçe telgrafla Mustafa Efendinin çalışmaları olumlu sonuca ulaşmış oldu. Bu telgrafi müteakip Edirne Valisi Sami Paşa da Bâb-ı Âli ve diğer makamlara yazdıracağı telgrafları Türkçe olarak yazdırdı²⁴. Mustafa Efendinin büyük başarısından itibaren halkın bu hızlı haberleşme aracından faydalanması kolaylaşmış, zaten devlet haberleşmesi yanında telgrafın kurulma gayelerinden biri olan tüccarın, bu vasitadan faydalanması daha geniş ölçülere ulaşmıştır²⁵. Ayrıca yabancıların bu teşkilât üzerindeki baskı ve kontrolleri azalmış, Fransız memurlara olan ihtiyaç azalarak gereksiz harcamalar da önlenmiştir. Nitekim ilk Türkçe telgrafın çekilişinden daha bir ay geçmeden 23 Ramazan 1272/28 Mayıs 1856 tarihli Telgraf Komisyonu mazbatasında bu durum "*Telgraf muhâberatının Türkçe olarak dahi icrası Dersaadet ve taşralarda Fransızca bilmeyen tüccar ve sâir kesana mûcib-i yesr ü suhûlet ve telgrafhane hasılatınca dahi müstelzim-i tezâyüd-i menfaat olacağı...*"²⁶ ifadeleri ile dile getirilmeye çalışılmış, beş ay sonra ise artan Türkçe haberleşme dolayısıyla Edirne Telgrafhanesi'ne yeni bir Türkçe haberleşme elemanı görevlendirme zorunluluğu doğmuştur²⁷. Herleyen zamanla birlikte ve telgraf hatlarının artırılması çalışmalarıyla oratılı olarak Türkçe haberleşme görevlilerine olan ihtiyaç da artmış, Rumeli bölgesinde yeni açılacak telgraf kollarında vazifelendirilecek haberleşme elamanlarının İstanbul Telgrafhanesi haricinde Edirne'de de yetiştirilmesi çalışmalarına başlanmıştır. Telgraf İdaresi'nin bu konudaki kararı üzerine Sadaretin Padişahın onayına sunduğu arzda "*dahil-i memâlik-i mahrusede icra olunmakta olan Türkçe muhâberat günden güne artmakta olduğundan...*" bahisle Edirne Telgrafhanesi'ne stajyer memurlar alınmasının gerektiği belirtilmiştir²⁸. Aynı sene içinde konunun daha ciddi olarak ele alındığı ve 22 C. âhir 1273/17 Şubat 1857'de gerek İstanbul Telgrafhanesi'nde ve gerekse taşra telgrafhanelerinde yetiştirilecek memurlar için bir düzenleme yapıldığı ve konunun belirli esaslara bağlandığı görülmektedir²⁹. Bu ilk dönemde telgrafta açılacak her yeni kol için artan Türkçe haberleşme elemanı ihtiyacının süratle karşılanmasına çalışıldığını tesbit etmekteyiz³⁰.

24 M. Ali, A.g. mak., s. 1935; Ş. Eskin, *Türk Posta Tarihi*, Ankara, 1942, s. 56.

25 Telgrafta artan Türkçe haberleşme ile birlikte hasılatın artışı gösteren ve halen PTT Kütüphanesinde bulunan ilk hasılat defterini ayrı bir makalede ele almak istiyoruz.

26 İrade, Hariciye, 6739.

27 İrade, Hariciye, 6885 (18 Z. hicce 1272/20 Ağustos 1856).

28 İrade, Dahiliye, 23547 (9 Safer 1273/9 Ekim 1856).

29 İrade, Hariciye, 7337.

30 İrade, Hariciye, 7218 (Telgraf Komisyonunun 11 R. âbir 1277 tarihli yazısı üzerine Sadaretin arzı 8 C. evvel, irade 9 C. evvel 1277).

Fakat şunu hemen kaydetmeliyiz ki, Osmanlı Telgrafında yabancı diller hiçbir zaman tamamen kaldırılmış değildir. Zaten telgraf dilinin Türkçeleştirilmesi çabalarını da yabancı dillerle haberleşmenin kökten kaldırılmak istenmesi şeklinde yorumlamak mümkün değildir. Yalnızca bir ülkede, o ülke halkının ve devletinin kendi telgraflarını konuştukları dilleri ile kolayca çekebilmeleri, böylece kuruluş gayesi olan devlet haberleşmesi yanında halkın ve tüccarın telgraflarının bu hızlı haberleşme aracından yeterince faydalanabilmeleridir. Nitekim zamanla artan Türkçe haberleşme dolayısıyla açılan her yeni merkezde yeterince haberleşme elamanı görevlendirilirken, mühim merkezlerde yabancı dille telgraf çekecek görevliler, belli bir kadro içinde her zaman vaziflendirilmişlerdir. Posta ve Telgraf'ın birleştirilmesinden sonra yapılan birleşik teşkilâtın kadrosunda o sırada Fransızca haberleşme elemanlarının bulunduğu merkezler açıkça görülür³¹. Bunun yanında diğer dillerle de haberleşme yapmak mümkündür³².

İLK TÜRKÇE TELGRAFİN TARİH VE SAATI KONUSU

Türk telgrafçılığının en büyük olaylarından biri olan, Mustafa Efendinin Edirne'den İstanbul'da Telgraf Müdürü Billûri-zâde Mehmed Efendiye çektiği ilk Türkçe telgrafın tarihini yukarıda 28 Şaban 1272 Cumartesi saat 3.30 olarak gösterdik. Bu tarihle ilgili olarak Telgraf Tarihimiz üzerinde ciddi araştırmaların azlığından kaynaklanan bazı yanlışlıkların zaman zaman tekrarlanmakta olduğunu görmekteyiz³³. Bazı yazarlar ise yalnızca yukardaki hicri tarihi vermekle yetinmektedirler³⁴.

31 İrade, Dahiliye, 44731.

32 Bu konuda *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*'in 152 numaralı ve 7 Z. hicce 1281 tarihli nüshasındaki ilan aynen şöyledir: "*Memâlik-i Mahruse-i Şahane'ce bulunan telgrafhanelerde elsineni müteaddide ile muhaberât icra olunduğu gibi Farsça muhaberâtın da kabul edileceği...*"

33 Birkaç örnek: O. N. Ergin, A.g.e., II, 520 (16 Şubat 1277 (1261)); Aziz Akıncan, *Türkiyede Posta ve Telgrafçılık*, 1947, s. 10 (28 Şubat 1272 (1856)); Hüsnü Sadık Durukal, Muhtelif makalelerinde (5 Mayıs 1856); Ayrıca bkz. A. Akıncan'dan naklen, Korkmaz Alemdar, *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri "İletişim Sosyolojisinin Temelleri Üzerine Bir Deneme"*, Ankara, 1981, s. 106; Nevzat Gözaydın, *Türk Alfabesinin Geçmişi ve Latin Harflerinin Kabulüne Kısa Bir Bakış*, İletişim, S. 1981/3 (Ankara 1981), s. 28.

34 Takvim islahatından önce: *Telgraf Mecmuası*, S. 12, s. 262; M. Ali, A.g. mak, s. 1935; Aynı yazar, *Elektrikli Telgraf*, PTM., S. 63 (İstanbul 1322), s. 82; Aynı yazar, *Telgrafçılık*, s. 10-11; Daha sonra Ş. Eskin, A.g.e., 56; *Posta Lâyihası*, 18. Asaf Tanrıktut ise *Telgraf Mecmuasındaki Tarihçe*'yi aynen yeni harflere çevirmekle yetinmiştir. Bkz. *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilât ve Mevzuatı*, Ankara, 1970, Daktilo metin PTT Kütüphanesi, s. 1089-1091.

İlk Türkçe telgrafın altındaki 28 Şaban 1272 tarihinin milâdî karşılığı 4 Mayıs 1856'dır. Fakat bu tarih pazar gününe rastlamaktadır. Bu durumda gün ismi, Cumartesi kesin olduğundan bu tarihi 27 Şaban 1272/3 Mayıs 1856 olarak düzeltmek gerekmektedir. Nitekim 29 gün olması gereken Şaban ayından sonra gelen bir Ramazan da Salı gününe rastlamaktadır³⁵. Bu konuyu o sırada yayınlanmakta olan *Ceride-i Havadis*'ten de öğrenmek mümkün olmaktadır. Adı geçen gazetenin 19 Şaban 1272 tarih ve 786 sayılı nüshası; telgrafların Türkçe olarak da gönderilip-alınması konusunda yapılan çalışmaların devam etmekte olduğunu yazmaktadır. Gazetenin bundan sonraki 787 sayılı nüshası ise 28 Şaban 1272'de yayınlandığı halde, Türkçe telgraf haberleşmesinin "geçen cumartesi" günü başladığını bildirmektedir. *Ceride-i Havadis* yayınlandığı günün haberini yazamayacağına göre, ilk Türkçe telgrafın yukarıda gösterildiği gibi 27 Şaban 1272/3 Mayıs 1856'da çekilmiş olduğu kesinlik kazanmaktadır.

Bilindiği gibi ülkemizde 1913-14'lerden itibaren yer yer ve 1925'den itibaren de kesin olarak zaman ölçüsü "uluslararası saat" esaslarına göre gösterilmektedir. Öyle ise 1856'da "ezanî saat" e göre 3,30 olarak gösterilmiş olan telgrafın çekiliş saatini de bugünkü vakit ölçülerimize göre belirlemek gerekir³⁶. Ezanî saate göre akşam 12 olarak kabul edilmektedir. 3 Mayıs'da Edirne'de akşam ise 20,20 yani 8'i 20 geçmektedir. Bunun üzerine gündüz 3,30 yani 15,30'u ekleyince 23,50'yi bulmaktayız. Yani şimdiki kullandığımız saatle 11,50 olmaktadır. Öyle ise halen kullanmakta olduğumuz tarih ve saatlere göre ilk Türkçe telgraf Edirne'den İstanbul'a 3 Mayıs 1856 Cumartesi günü saat 11,50'de çekilmiş olmaktadır.

MUSTAFA EFENDİYE VOLİÇ EFENDİNİN YARDIMI KONUSU

Türkçe ilk telgrafın çekilmesiyle sonuçlanan çalışmada Mustafa Efendiye Voliç Efendinin yardımı hususu, konu ile ilgilenciler arasında bazı görüş ayrılıklarının çıkmasına sebep olmuştur. Nitekim bu konuda bir kitap yazmış olan A. Baha Gököğlü; bu başarının başlı başına Mus-

35 Faik Reşit Unat, *Hicri Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara, 1974, s. 86-7.

36 Ezanî saatde, bulunulan yerde güneşin batış anı başlangıç olarak kabul edilmekte ve o anda saat 12 olmaktadır. Bundan sonra'ertesi gün güneş batışına kadar iki 12 saat geçmektedir. T. Gökmen, *Saat, İ.A., X, s. 2-3*; M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1971, c. I, s. 580-581; Neşet Çağatay, *Eski Zamanlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim*, İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXII, (Ankara 1978), s. 113.

tafa Efendiye ait olduğu görüşünde olduğunu eserinde ısrarla savunmuş, **Posta Lâyihası**'ndaki *Tarihçe*'de başarıyla Voliç Efendinin de ortak gösterilmesini kınamıştır³⁷. Bununla birlikte böyle bir lâyihanın verildiği konusunda en geçerli kaynak olan **Telgraf Mecmuası**'ndaki *Tarihçe*'de; fikrin Mustafa Efendi ile Voliç Efendinin müşterek düşüncelerinin mahsulü olduğu ve lâyihayı beraberce verdikleri kaydedilmektedir³⁸. Posta Tarihçisi M. Ali Bey de durumu bu şekilde belirtmekte ve Var-na-Bükreş hattından dönüşlerinde İstanbul Telgrafhanesi'nde öğrenci olarak bulunan bazı kişilere bu yeni usulü öğrettiklerini bildirmektedir³⁹. Bu konuda Asaf Tanrıku't ise, PTT Sicil Avşivi'ndeki 510 numaralı defterin 121. sayfasındaki Mustafa Efendi ile ilgili şu satırları nakletmektedir: "... *Türkçe muhâberât-ı telgrafiye işarâtunun hurûf-ı Osmaniye üzere Memâlik-i Mahruse-i Şahane'de ihdas ve intişarı emrinde mesaisi munzamdır*"⁴⁰.

Bütün bunlardan sonra Türk telgrafçılığının daha başlarında elde edilen bu büyük başarısında Voliç Efendinin Mustafa Efendiye gerek fikir ve gerekse çalışma yönü ile katkılarının olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte Mustafa Efendinin Edirne'ye gidişinden sonra Voliç Efendinin bu konuda bir çalışmasına rastlamak mümkün olmadığı halde, Mustafa Efendinin bu işin başarılması yolunda çalışmalarına ve denemelerine devam ettiğini görmekteyiz. Bu bakımdan, başarının elde edilmesinde önceleri Voliç Efendinin katkıları olmakla birlikte, olumlu sonucun Mustafa Efendinin ısrarlı çalışmalarıyla elde edildiği gerçeğini kabul etmek gerekir.

MUSTAFA EFENDİ ALBABESİNDEN SONRAKİ DURUM

Mustafa Efendinin yapmış olduğu bu ilk alfabe "*Mustafa Alfabeti*" adı ve "*Mustafa Tarzı Muhabere*" şeklinde Osmanlı Telgraf idaresi tarafından 20 yıl süreyle kullanıldı⁴¹. Mustafa Alfabetinin ülke içinde kullanılmaya başlamasıyla sağladığı birçok faydanın yanında bu yolda yapılmış ilk çalışma olmasının verdiği bazı eksiklikleri de vardı. Zaman geçtikçe yeni bir alfabenin yapılarak bu noksanlıkların giderilmesine olan ihtiyaç arttı. Bu yolda çalışmayı hem Türkçe ve hem de Fransızca ha-

37 A. B. Gökoğlu, A.g.e., 7 v.dd.

38 *Tarihçe*, s. 262.

39 M. Ali, A.g. mak., s. 1935.

40 A. Tanrıku't, A.g.e., 1091. Ş. Eskin; bahse konu lâyihayı Mustafa Efendinin verdiğini belirtmekte (A.g.e., 56), H. S. Durukal ise sonuç üzerinde durmakta ve başarıda bütün payı Mustafa Efendiye ayırmaktadır. (*Cumhuriyet*, nr. 11162, 27 Ağustos 1955 ve diğer makaleleri).

41 M. Ali, *Telgrafçılık*, 11; A. B. Gökoğlu, A.g.e., 7, 13, 14.

berleşme esaslarını çok iyi bilen İzzet Bey üstlendi⁴². Mustafa Efendi, alfabesinde çok kullanılan harflerin karşılığı olan telgraf işaretlerini, uzun işaret zincirleri ile göstermişti. Yani çok kullanılan bir harf için birçok işaretin meydana getirdiği bir bütün karşılık olarak konulmuştu. Böyle olunca haberleşmede gereken sürat elde edilemiyordu. Bu durum Milletlerarası Telgraf Alfabeti'ne de uymuyordu.

İzzet Bey, Mustafa Efendinin alfabesindeki eksiklikleri giderme yönünde çalışmalar yaptı. Uluslararası alfabeyle yakın, çok kullanılan harfleri az işaret ve derece derece az kullanılan harfleri de daha uzun işaretlerle karşılama yoluna gitti. İzzet Beyin yaptığı alfabe ile haberleşmeye % 20 kadar bir hız kazandırıldığı gibi, harflere verilen işaretlerin Uluslararası Alfabeyle yakınlığı dolayısıyla da hem yabancı dil için, hemde Türkçe için ayrı ayrı haberleşme görevlisi bulundurma zorunluluğu büyük ölçüde ortadan kalktı. Bu durumda bir miktar Fransızca bilen bir memur, Türkçe ve Fransızca, haberleşmeyi yapabildiği gibi; az Türkçe bilen bir görevli de her iki haberleşmeyi gerçekleştirebiliyordu. Böylece masraf azalmakta hazine yükten kurtulmakta idi⁴³.

İzzet Bey, H. 1294 /M. 1877'de telgraf merkezlerine gönderdiği bir emirle kendi tertip ettiği yeni alfabe ile haberleşme yapılmasını istedi. Kısa zaman içinde memurlar bu yeni alfabeyle alıştılar ve belirtilen faydalar sağlanmış oldu⁴⁴.

Sözü edilen bu üç alfabe şu şekilde idi⁴⁵.

Uluslararası				
Harf	Alfabe de kar- şılığı (Mors)	Harf, Okunuşu	Mustafa Ef. Alfabeti	İzzet Ef. Alfabeti
A	.-	ا	A	.-
B	-. . .	ب	B	-. . .
C	-. -. .	پ	P	-. -. .
D	-. .	ت	T	-. .
E	.	ث	S	.- . .
F	. . .	ج	C	-.
G	-. .	چ	Ç	-.

42 İzzet Bey; Kastamonu Telgraf Müfettişliği, Beyoğlu Telgrafhanesi Müdürlüğü, Nazır Yardımcılığı ve iki defa da (9-10 Nisan 1877-19 Ocak 1879/4 Haziran 1880-22 Mayıs 1888) Posta ve Telgraf Nazırlığı yaptı.

43 Emile Lacuvan, *Elektriğin Memleketimizdeki Tatbikatı*, Tercüman-ı Hakikat ve Servet-i Fünun'un fevkalade nüshası, s. 39; *Posta Lâyhası*, 29.

44 M. Ali, A.g. mak., s. 1936; Ş. Eskin, A.g.e., 57; A. Tanrıku, A. g.e., 1093.

H	ح	H
İ	..	خ	H
J	---	د	D	---	..
K	.-	ذ	Z	.-	---
L	.-..	ر	R	.-..	..
M	—	ز	Z,J	—(Z)	---
N	..	س	S
O	---	ش	Ş	---	---
P	..	ص	S	..	---
Q	---	ض	D	---	..
R	..	ط	T
S	...	ظ	Z	...	---
T	-	ع	A	-	---
U	..-	غ	G	..-	---
V	...-	ف	F	...-	..-
X	...-	ق	K	...-	---
Y	---	ك	K	---	---
Z	---	ل	L	---	---
Ch	---	م	M	---	---
Ö	---	ن	N	---	---
A	..-	و	V	..-	...
H	ه	H	---
W	---	لا	La	---	---
Ü	..-	ی	Y	..-	..
	---	ء	E	---	..

Mustafa Efendi Alfabesinde rakamlar ve diğer bazı lüzumlu işaretler de şu şekilde gösteriliyordu⁴⁶.

1	---	6
2	..---	7	---..
3	...---	8	---..
4-	9	---
5	10	---
Haberleşme başlama işareti	..-.-		
Haberleşme bitti işareti	...-		
Anladım	...-		

45 A. Tanrıkut, A.g.e. 1093: Mustafa Alfabeti için ayrıca bkz. A. Baha Gököglü, *Batı ve Doğuda Telgrafçılık Nasıl Doğdu*, İstanbul, 1935, s. 59; Mors Alfabeti (Uluslararası Telgraf Alfabeti) ve burada kullanılıp Mustafa Efendinin de aynen aldığı sayılar için bkz. John Bear, *Haberleşme*, İstanbul, 1975, s. 46.

46 A. B. Gököglü, *Doğu ve Batıda Telgrafçılık Nasıl Doğdu*, 59.

Bekle	.-...
Tekrar	—...—
Telgraf işareti	...—.
Yorulдум
Numara işareti	—.
Kelime işareti	—.—

İzzet Beyin yapmış olduğu telgraf alfabesi büyük bir değişikliğe uğramadan sonuna kadar Osmanlı Telgraf İdaresinde kullanıldı. Ancak Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Oskan Efendi (24 Ocak 1913-4 Kasım 1914) zamanında bazı küçük değişiklikler yapıldı. Nezaret yapılan değişikliklerin R. 1 Mart 1330/M. 14 Mart 1913'ten itibaren uygulamaya konulmasını Başmüdürlüklere gönderdiği 83 Telgraf Umuru sayılı ve R. 9 K. sâni 1329/M. 22 Ocak 1914 tarihli yazı ile bildirdi⁴⁷.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, topraklarında telgraf tesisleri kurmakta Avrupa ve Amerika'ya göre geç kalmıştır. Uzun süre telgraf kurulması isteği tasarı halinde beklemiştir. Nihayet Ruslarla giriştiği ve son dönemi Kırım sahasında cereyan ettiği için Kırım savaşı diye isimlendirilen harp yıllarında müttefiki İngiliz ve Fransızların da teklifleri ve ayrıca harp sahasını kendi başkentleri ile İstanbul'a bağlama girişimleri üzerine telgraf hatlarını zaman geçirmeden kurmaya karar vermiştir. O kadar ki, ilk hatların yapılması için İngiliz Cook ve Osmanlı tebaasından Blacque ile Fransa Ormanlar Muhafızı olup o sırada İstanbul'da çalışmaları yapan De La Rue iki teklif vermişler, her ikisinin teklifleri arasında esasta ve fiatta pek fark olmamasına rağmen, Cook Londra'da bulunduğu ve gelmesi vakit alacağı endişesi ile hemen De La Rue ile görüşmeye geçilmiştir. Sonuçta ilk hatların yapımı Blacque ile birlikte kendisine verilmiştir. Böyle olunca malzeme ve ilk haberleşme görevlileri Fransa'dan getirilmiştir. Osmanlı Devleti telgraf müteahhitleri ile getirilen görevlilerde ilgili olarak ayrı bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmaya kontratların bir sene için geçerli olduğu ve Fransız memurların Osmanlı görevlilerini yetiştirmeleri şartını koymuştur. Hemen ilk dönemden itibaren Osmanlı memurları telgrafhanelerde görev yapmışlar, fakat Telgraf İdaresi yine de uzun yıllar yabancı görevlileri, az da olsa, çalıştıran bir teşkilât olma vasfını korumuştur.

Osmanlı idarecileri yerli memur yetiştirilmesine gösterdikleri özeni, telgraf dilinin Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilmesi için de gösterdiler mi?

⁴⁷ Posta ve Telgraf Mecmuası, S. 154; Ayr. bkz. A. Tantırkut, A.g.e., 1094.

Belgeler bu konuda hemen bir sonuca ulaşmamıza imkân vermiyor. Ne Mustafa Efendiye ne Voliç Efendiye bununla ilgili bir talimat verildiğini tesbit edemiyoruz. Fakat Le Comte Enklès'le birlikte Varna'dan Bükreş'e çekilecek hat çalışmalarına katılan her iki memurun dönüşlerinde hemen bir lâyiha vermeleri ve daha Osmanlı telgraf hatları açılmadan yerli tebaa arasından seçilen memurlara Türkçe haberleşme usulünü öğretmeye çalışmaları, bize her iki görevliye telgrafın inşa ve işletmesini öğrenirken Türkçe haberleşme yapılıp yapılamayacağı yönünde de çalışmalar için direktif verilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Nihayet 26 R. evvel 1272/6 Aralık 1955 tarihli Ceride-i Havadis'te yayınlanan ilk telgraf tarifesinde daha Türkçe haberleşme yapılmazken Türkçe kelimelerin sayılmasından bahsedilmiş olması, Osmanlı idarecilerinin telgrafta Fransızca haberleşmeyi geçici bir uygulama olarak düşündüklerini bize göstermektedir. Bununla birlikte kesin olan birşey varsa; o da 15 Eylül 1855'de Fransızca olarak başlayan telgraf haberleşmesinin aradan 7 ay geçmeden 3 Mayıs 1856'dan itibaren Türkçe olarak da yapılabildiğidir.

Bu makalemizi bitirirken Türk Telgrafçılığının unutulmaz ismi Mustafa Efendiyi rahmet ve minnetle anarız⁴⁸.

48 Mustafa Efendi 1249/1833'de İstanbul'da doğdu. 16 Recep 1313/21 K. evvel 1311/2 Ocak 1895'de öldü. Merkez Efendi Mezarlığındaki mezar taşında, kabrini "... ziyaret eden ihvan-ı dinin ruhu için birer Fatıha-i şerife kiraat eylemeleri niyaz olunur" cümlesi okunmaktadır. (A. Tanrıkut, A.g.e., 1091-2). Bu vesileyle alâkadarından Telgraf Tarihimizin bu büyüğünün unutulmasına göz yummalarını rica etmek isteriz.